

Георгій Кожолянко

Старообрядництво на терені Північної Буковини (остання чверть XVIII – початок XX ст.)

George Kojolianko

Old believers on the territory of the Northern part Bukovyny (last quarter of 18th – 20th centuries)

In the article the settlement of Old Believers on the territories of northern Bukovyna in 80's of XVIII century is studied. The causes and socio-religious character of Old Believers' settlement on the territory of Austria are mentioned. It is indicated that some conservatives, according to their religious rules got name «clericalism», and the second part (considered Nikon's church as heresy) was «without clericalism».

It is found out that since the beginning of the Moscow Orthodox split Old Believers acted more or less as homogeneous mass, despite the extreme liberal and radical sentiments in his environment. It is studied that being a part of Austria (the last quarter of XVIII – XX centuries), Old Believers of Bukovina were confirmed as a separate branch of Orthodoxy.

Key words: conservatives, religion, Orthodoxy, Catholicism, religious reform, monastery, Uspenyen Cathedral (Assumption Cathedral).

Вивчається заселення старообрядцями теренів Північної Буковини у 80-х рр. XVIII ст. Вказано причини та суспільно-релігійний характер поселення старовірів на території Австрії. Зазначено, що частина старовірів, згідно зі своїми церковними правилами, отримали назву попівства, а друга частина (вважали Никонівську церкву ерессю) – безпопівщини.

Як показало дослідження, з початку розколу московського православ'я старообрядництво виступило більш-менш однорідною масою, незважаючи на крайні ліберальні та радикальні настрої в його середовищі. З'ясовано, що протягом перебування Буковини у складі Австрії (остання чверть XVIII – початок XX ст.) старообрядництво утвердилося як окрема гілка православ'я.

Ключові слова: старовіри, релігія, православ'я, католицизм, релігійна реформа, монастир, Успенський собор.

На Буковині з останньої чверті XVIII ст. жили росіяни-старообрядці, які переселилися на цю окраїну Австрії, рятуючись від адміністративних

і релігійних переслідувань (Буковина, нагадаємо, ввійшла до Австрійської імперії в 1774 р. і перебувала в її складі й на початку ХХ ст.).

Аналіз соціально-економічного характеру буковинського старообрядництва є актуальною темою української історичної науки.

Дослідження обставин і характеру поселення старообрядців на Буковині розпочалося в ХІХ ст. Були опубліковані праці Р. Ф. Кайндля «Виникнення та розвиток липованських колоній на Буковині»¹ та «Маленькі студії. Липовани»², Й. Полека «Липовани Буковини»³, Д. Дана «Липовани на Буковині»⁴ та «Липовани»⁵, Л. Сімігінювича-Штауфе «Народності Буковини»⁶, Г. Купчанка «Наша родина»⁷. Вийшли друком статті про старообрядців у періодичних виданнях краю, в яких подано як статистичний матеріал, так і опис стану цих громад у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.⁸ Із середини ХХ ст. минуле старообрядців Буковини розглядали історики Ф. Чашин⁹, Д. Корецький, А. Волков¹⁰, І. Галкіна, В. Фініков¹¹.

Дещо пожвавилось вивчення цього питання на зламі ХХ–ХХІ ст. Зокрема, на початку ХХІ ст. різні аспекти історії та етнографії буковинських старообрядців аналізували М. Сайко¹², Д. Звоздецький¹³, Г. Кожоляно¹⁴, Л. Варварич¹⁵. Однак студії останніх трьох десятиліть вимагають критичного підходу. По-перше, вони мають здебільшого описовий, а не аналітичний характер. По-друге, оприлюднені статистичні матеріали стосуються території всієї Буковини, яка була тоді єдиним адміністративним цілим, і, відповідно, їхнє використання при дослідженні в межах Чернівецької області (північної частини Буковини) дають досить умовну картину. Не з'ясовано також соціально-релігійне та політичне становище буковинського старообрядництва в австрійський період історії краю.

Із проведенням церковно-обрядової реформи (реформа Никона) в середині ХVІІ ст. у Російській православній церкві відбувся розкол: виділилась окрема течія – старообрядництво.

Від початку розколу московського православ'я старообрядництво виступило більш-менш однорідною масою, незважаючи на крайні ліберальні та радикальні настрої в його середовищі. Всі старовіри визнавали те священство, яке не прийняло нововведень Никона. Але останнього з архиєреїв, котрий зостався вірним старій вірі, Павла Коломенського вислали до Палеостровського монастиря, де він був спалений, не встигнувши поставити спадкоємця на єпископський престол¹⁶. Через відсутність тричинної єрархії (тобто єпископату) з часом у старовірів

почав відчуватися брак священства. Внаслідок природної смертності священнослужителів старого поставлення, частина старовірів залишилася без пастиря. Однак вони категорично відмовлялися приймати попів від офіційної Церкви. Таким чином у старообрядництві з'явилося безпопівство.

Замість православних священників у старообрядців були виборні особи – «наставники», які здійснювали управління та богослужбову практику. За вченням безпопівщини, кожний християнин може бути священником і звершувати таїнства, кількість котрих у більшості її груп обмежена двома – хрещенням і сповіддю. Невдовзі після свого виникнення безпопівщина розпалася на багато різноманітних згод. Важливе місце в суперечках безпопівців посідало питання про ставлення до держави, світу, в якому, за їхніми уявленнями, торжествував Антихрист, а також до шлюбу як форми мирських стосунків. Довготривала полеміка з приводу таїнства шлюбу закінчилася поділом на т. зв. безшлюбників або федосіївців та шлюбників, у котрих цей культовий акт стали проводити наставники. Наприкінці XVII ст. у середовищі безпопівців з'явилися послідовники спасівського толку, які проповідували ідею близького «кінця світу» й закликали поривати з «царством Антихриста» шляхом самогубства. Результатом поширення таких есхатологічних настроїв серед старообрядців були масові самоспалення цілими сім'ями й навіть цілими селами. Так, на кінець XVII ст. за приблизними підрахунками такою смертю загинуло майже дев'ять тисяч осіб¹⁷, а всього згоріло близько двадцяти тисяч людей¹⁸.

Більш послідовна частина старовірів, згідно зі своїми церковними правилами, приймала священство нового поставлення. На відміну від безпопівців, попівці розглядали никоніанську Церкву лише як ересь, а не породження Антихриста, тому вважали за можливе приймати отців-перебїжчиків із офіційної Церкви після їхнього перехрещування або посвячення¹⁹. Тривалий час єдиною формою попівщини була біглопопівщина, яка, після появи старообрядницької єрархії в середині XIX ст., повністю відділилася від попівщини й утворила в 1923 р. власну Церкву – Древнеправославну, з центром у Новозибкові Брянської області Росії²⁰. Отже, у старообрядництві, попри існування в його середовищі цілої низки течій і згод, загалом можна виділити два найголовніші напрямки – попівщину та безпопівщину.

Протягом XVII–XVIII ст. старообрядництво, незважаючи на постійні переслідування та гоніння, зуміло вистояти й міцно утвердилося як окрема гілка православ'я, заради чого його прихильники змушені були вдатися до втеч на окраїни держави чи й узагалі за кордон.

Одним із ареалів їхнього розселення за кордоном були терени Буковини. Емігрувавши сюди, старообрядці намагалися повністю зберегти свою етнічну самобутність, а особливо свою релігію. Цікаво, що на цю територію прибули і безпопівці, і попівці. Щоправда, безпопівців було дещо менше. Вони, зокрема, жили спочатку в с. Клімауці (сьогодні в Сучавському повіті Румунії), звідки в середині XIX ст. переселилися до с. Михідру (сучасний Сторожинецький район Чернівецької області України)²¹.

Разом з першими переселенцями прибувало і старообрядницьке духовенство. Так, під час заснування Білої Криниці разом із 22 сім'ями селян, сюди приїхали сім ченців та ігумен. Церквою їм спершу слугувала стара будівля, біля неї височіла споруда, яка була використана як дзвіниця (мала чотири куплених у Москві дзвони)²². Тоді ж старообрядцям виділили землю за селом для побудови чоловічого монастиря. Засновником цієї обителі, відкритої в 1785 р., став ігумен Симеон²³. У 1803 р. її було перенесено на територію села²⁴. За переказами тутешніх старообрядців, на місці, де був розташований монастир, завжди росло багато лип і, мовляв, від цього й пішла назва всіх старообрядців регіону – липовани. Проте найпоширенішою й найпереконливішою є версія про походження цього слова від однієї зі згод – филипівців, котру, як уважалося, заснував апостол Филип²⁵.

Упродовж перших років проживання липован у Білій Криниці в них часто відчувалася нестача в священниках, які час від часу тільки навідувалися в село. Їхні функції часто виконували самі ченці. Монастир поступово розростався, постійно приймаючи матеріальні надходження як від місцевого люду, так і від співвітчизників з-за кордону. Наприклад, у 1818 р., після смерті керівника громади білокриницьких липован Іларіона Петровича, чернечому осередкові (він тоді налічував уже 17 монахів²⁶) було передано за заповітом увесь маєток цього наставника, включаючи сад і город, а в 1840 р. – також маєток разом із садом і ставком для розведення риби, який подарувала обителі одна з мешканок села – Євдокія Єфімова²⁷.

Отож на початку XIX ст. Біла Криниця вже мала власний монастир та церкву і постійно збільшувалася за рахунок утікачів, переважно з Росії.

Село поступово перетворювалося на велике старообрядницьке поселення, чому сприяла передовсім поміркована політика австрійського уряду.

Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XIX ст. російські купці-старообрядці, реагуючи на неймовірні гоніння своїх єдиновірців з боку Миколи I (у т. ч. розгром іргизьких монастирів), а також через хронічну нестачу власного священства, вирішили зініціювати пошуки місця за кордоном, де можна було б заснувати старообрядницьку митрополію. Це дало б змогу відновити церковну єрархію старообрядців та забезпечити всі їхні громади власним духовенством. За справу взялися петербурзький купець Сергій Григорович Громов і Василь Григорович Рахманов – московський купець, керівник найбільшої в Росії попівської громади – Рогозького кладовища. На пошуки достойного архиєрея на сході було відправлено Петра Васильєва (у постригу – Павло Великодворський)²⁸.

Однак знайти такого архиєрея було нелегко. Замало було принципово визнати схід незараженим никоніанською ерессю, тобто відійти від тієї позиції, якої притримувалося старообрядництво із самого початку, – треба було ще знайти того церковного достойника, який піде на угоду із старообрядцями. За тогочасних відносин між Росією та Оттоманською імперією це виявилось вельми непростою справою. Деякі східні єпископи за певну винагороду не проти були б визнати на словах істинність старообрядницької віри, проте самим висвятити архиєрея не зважувався жоден з них, побоюючись стати причиною дипломатичних ускладнень і потрапити в немилість падишаха. Але врешті-решт пошуки увінчались успіхом: був знайдений і сам архиєрей, і спосіб організувати все так, щоб не порушити ні однієї з норм міжнародної дипломатії. Цим архиєреєм став колишній босно-сараєвський єпископ Амвросій, який був відсторонений від єпархії константинопольським патріархом через його зіткнення з турецькою владою. Йому запропонували висвятити єрарха не для Росії, а для росіян-старообрядців із Австрії, а саме для липован Білої Криниці²⁹. Вибір Білої Криниці осідком нової старообрядницької єрархії не був випадковим – він диктувався наявністю значних привілеїв у місцевих старообрядців.

Проте тепер виникла інша проблема: Біла Криниця не могла мати свого єпископа. Із 1841 р. Павло Великодворський разом зі своїм помічником Олімпієм Милорадовим почали добиватись у австрійської влади видання відповідного дозволу. У цьому їм допомогли московські купці, котрі взяли

на себе всі організаційні клопоти. Існують, однак, і відомості, що таку допомогу старообрядцям надала, як це не парадоксально, Унійна церква. Вона вбачала у відкритті Білокриницької єпископії підрив пануючого на Буковині православ'я, тож вважала, що створення білокриницької єрархії зміцнить опір росіян-старообрядців царизмові та офіційній Православній церкві. Греко-католицький митрополит Михайло Левицький, прибувши в село 1843 р., порадив звернутися з проханням про старообрядницьку єпископію до імператора й пообіцяв попідклубатися, щоб не було відмови³⁰. Чи унійний владика справді цьому посприяв, чи, можливо, справою займався сам Ватикан, чи допомога надійшла з Москви, достеменно невідомо, проте клопотання білокриницьких представників у Відні – Павла Великодворського та Олімпія Милорадова – увінчались успіхом. 18 вересня 1844 р. австрійський імператор дозволив заснувати єрархію та покликати з-за кордону першого єпископа, який – на цьому наголошувалося окремо – мав згодом висвятити свого наступника³¹. Велику роль у такому рішенні відіграло бажання і самого Відня створити в Білій Криниці церковно-політичний центр старообрядництва, що розглядався як засіб політичної боротьби з Росією. Наступного ж року було дано дозвіл і фундовано жіночий монастир³². Його засновницею стала, за переказами місцевих липован, строга схимниця (монахиня, яка дала обітницю виконувати правила строгіше за інших і вести затворницьке життя) Варвара, котра після ліквідації заволзьких скитів утекла сюди, захопивши лише особливо шановану серед старообрядців ікону Казанської Божої Матері³³.

Це був «золотий час» для буковинських липован. Із-за кордону почали надходити великі пожертвування. Особливо багато надсилала громада Рогозького кладовища (так, зусиллями родини купців Рахманових було виділено 24 тисячі карбованців на щорічне утримання архиерейської кафедри та надано необмежений кредит для всіляких витрат; самі ж Рахманови офірували 200 тисяч карбованців на будівництво єпископських і братських келій, домової церкви)³⁴.

Незважаючи на те, що дорога Амвросія до Білої Криниці виявилася ускладненою певними обставинами, 27 жовтня 1846 р. все ж було нарешті здійснено чиноприйняття митрополита³⁵. Уже 6 січня 1847 р. він висвятив малограмотного білокриницького дяка Кипріяна Тимофієва в сан єпископа з ім'ям Кирила³⁶. Така поспішність не була

марною, оскільки вже в грудні 1847 р. у Відні були отримані заяви російського уряду з приводу подій у Білій Криниці. Росія настоювала на припиненні розвитку нової єпархії, оскільки була занепокоєна тим, що Білокриницький монастир приймав російських підданих (причому переважно біглих селян, монахів та в'язнів-утікачів з царських тюрем), а також тим, що Біла Криниця висвячувала старообрядницьких єпископів для Росії³⁷.

Австрійський уряд змушений був адекватно відреагувати на звинувачення Російської держави, і після короткого перебування в Білій Криниці (рік і два місяці) Амвросія відправили на пожиттєве заслання в замок Цилль, де він 1863 р. і помер³⁸. Однак цей верховний пастир старообрядництва встиг виконати свою місію – висвятив у сан архиєрея Кирила та ще декілька інших, для різних закордонних громад.

Старовіри Росії надзвичайно зраділи успіху розпочатої справи. Отримавши джерело священства, вони прагнули спершу забезпечити власні спільноти священниками, а вже потім перевести центр старообрядництва на російські терени. Для цього необхідно було висвятити митрополита для російських старообрядців. Рахманови – тодішні керівники Рогозького кладовища – висунули свого кандидата Д. А. Рахманова, який перебував у Керженецькому монастирі. Загроза зосередження в руках рогожців капіталу та формального головування в старообрядницькій Церкві спонукала офіційну владу розгромити Керженецький монастир, після чого Рахманов утік за кордон. Тоді ця ж родина запропонувала ще одну кандидатуру – Степана Жарова, котрого в 1847 р. Кирило номінував російським архієпископом під іменем Софронія. Пізніше було висвячено ще 10 старообрядницьких єпископів, тож на 1859 р. у Росії утворилося ще 10 старообрядницьких єпархій (московська, симбірська, саратовська, казанська, уральська, пермська, новозибківська, балтська, кавказька, коломенська). Тепер нестачі в попах не було і культ здійснювався за всіма існуючими правилами³⁹.

Як бачимо, роль Білої Криниці в цей період була визначальною. З усієї Росії сюди надходили великі пожертви, тут будувалися все нові й нові культові споруди, розросталися чоловічий і жіночий монастирі.

Для офіційної Церкви, звісно, такий поворот подій був не прийнятним, тому почалися переслідування деяких російських єпископів (ці репресії зі сходженням на імператорський трон Олександра II дещо за-

тихли). Багато з боку офіційної Церкви було нарікань з приводу неправомірності та незаконності існування старообрядницької єрархії, оскільки Амвросій був митрополитом православним, а при зміні віри він втрачав свій сан. Старообрядці ж на це відповідали, що все правильно, оскільки Амвросій став старообрядником за восьмим правилом I Вселенського собору – другим чином, тобто миропомазанням, що визнавалося законним та правомірним⁴⁰. Інше звинувачення полягало в тому, що цей архиерей перед смертю начебто повернувся в офіційне православ'я, бо не був щирим прихильником старої віри, а очолив її представників тільки задля власної користі⁴¹.

Усі ці пропагандистські засоби частково послабили позиції старообрядництва, та найбільше вплинуло на єдність і міцність старообрядництва видане ними ж у 1862 р. т. зв. «Окружне послання». Річ у тім, що після появи джерела священства перед старообрядництвом попівського напрямку постала ще одна важлива проблема – зміна та пристосування до сучасних умов власної ідеології. Попівщина, як поміркованіша частина старообрядництва, давно вже вимагала адаптації своїх догматів до сьогодення та оновлення цілої низки есхатологічних і консервативних традицій. Питання про зміст віри та ставлення до офіційної Церкви розглядалося доволі довго, але 24 лютого 1862 р. все ж з'явилося знамените «Окружное послание единыя, святяя, соборныя, древлеправославно-кафолическия церкви». Складене мирянином Ксеновим, воно згодом було санкціоноване духовною радою. Цей документ був надрукований 800-тисячним накладом, що свідчило про численність прихильників попівщини на той час у Росії та за кордоном⁴².

Насправді ж у виданні цього послання вбачалося прагнення старообрядницької верхівки зблизитися з царизмом, що надавало їм великі можливості в розвиткові своєї справи⁴³. Зміст «Окружного послання» полягав перш за все у визнанні царів та патріархів особами богообраними (раніше вони вважалися антихристами чи його слугами); офіційна Церква відтепер уже називалася нееретичною (оскільки вірить у того самого Бога, має ті самі таїнства та той самий культ), єдиною ж її провиною вважалося переслідування старообрядництва. Щодо зміни есхатологічних постулатів, то «Окружне послання» запевняє, що Антихрист ще не прийшов, а знає про це лише Ісус Христос⁴⁴.

Після розповсюдження документа в середовищі попівців відбувся розкол на т. зв. протиокружників та окружників. Значну роль у цьому відіграв білокриницький митрополит Кирило, який протягом тривалого часу то підтримував, то проклинав це послання. Кирило вміло користуватися своїм становищем та ситуацією: впродовж десяти років з його допомогою в Білу Криницю прибувало надзвичайно багато грошей і дорогоцінностей. Урешті-решт 1870 р. митрополит таки визнав дійсним «Окружне послання», а окружники в Росії майже повністю перемогли протиокружників, керівництво якими здійснювали гуслицькі фабриканти. У 1873 р. Кирило помер і цим миттєво скористались у Росії, змусивши його спадкоємця Афанасія відмовитися від прав на російську старообрядницьку Церкву. Остаточо розкол було ліквідовано в 1906 р. на спеціальному соборі, в результаті чого протиокружники згодом перейшли до попівців або до біглопопівців⁴⁵.

Вплинуло «Окружне послання» й на старообрядців на території сучасної Чернівецької області. Більшість з них відразу ж визнала це послання, проте чимало старовірів Хотинщини стали на бік протиокружників (зокрема, ціле село Білоусівка на початку ХХ ст. складалося винятково з останніх)⁴⁶.

На зламі ХІХ–ХХ ст. Ватикан та Унійна церква знову звернули увагу на Білу Криницю. 1900 р. до села прибула спеціальна місія з трьох осіб: французького богослова, безпосереднього представника папи римського та щойно висвяченого на греко-католицького єпископа, майбутнього митрополита УГКЦ Андрея Шептицького. Папські представники ставили питання про унію білокриницької єпархії з Католицькою церквою – так задумувалося широке проникнення папського впливу в Росію. Однак спроба реалізувати такий масштабний задум виявилася безрезультатною⁴⁷.

З початку ХХ ст. Білокриницька митрополія (існувала до 1946 р.) поступово втрачає навіть свою формальну роль у світовому старообрядництві.

Отже, старообрядці, які у 80-х рр. ХVІІ ст. поселились на Буковині, фігурували під назвою липовани попівського та безпопівського напрямку. Протягом перебування Буковини у складі Австрії (остання чверть ХVІІІ – початок ХХ ст.) старообрядництво утвердилося як окрема гілка православ'я.

- ¹ Kaindl R. F. Das Entstehen und die Entwicklung der Lippowaner-colonien in der Bukowina. – Wien, 1896. – 151 s.;
Ejud. Kleine Studien. Die Lippowaner. – Czernowitz, 1893. – S. 22-30.
- ² Ibid. – S. 22-30.
- ³ Polek J. Die Lippowaner in der Bukowina. 1. Geschichte ihrer Ansiedelung. – Czernowitz, 1896. – 87 s.
- ⁴ Dan D. Die Lippowaner in der Bukowina. – Czernowitz, 1890. – 34 s.
- ⁵ Dan D. Die Lippowaner // Die Oesterreichische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1897. – S. 282-295.
- ⁶ Simiginowicz-Staufe L. A. Die Volkergruppenn der Bukowina. – Czernowitz: Buchdruckerei H. Czopp, 1884. – 203 s.
- ⁷ Графъ Гоесъ. У старообрядцевъ // Буковински ведомости. – 1897. – 12 (24) октябрия. – С. 3;
Старообрядцы // Там же. – 1898. – 23 (4) сентября. – С. 2–3;
Старообрядцы въ Буковине // Там же. – 1898. – 12 (24) июля. – С. 3;
Новинки: липовани емігрують // Буковина. – 1907. – № 148. – С. 3.
- ⁸ Купчанко Г. Наша родина. – Вєдєнь, 1897. – 236 с.
- ⁹ Чашин Ф. Д. Белая Криница. – Кишинев, 1976. – 88 с.
- ¹⁰ Волков А. Р., Корецький Д. Біла Криница // Людина і світ. – 1967. – № 2. – С. 43-44.
- ¹¹ Волков А. Р. Русское село Белая Криница во времена австрийского владычества на Буковине // Черновицкий университет. Научный ежегодник за 1956 год. – Чернівці, 1957. – Т. 1. – Вип. 1. – С. 285;
Волков А. Р., Галкіна І. П., Фініков В. Ф. Біла Криница // Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. – К., 1969. – С. 196.
- ¹² Сайко М. Роль старообрядницьких поселень на території Буковини в історії старообрядницької церкви // 370 років Хотинської війни: Тез. доп. – Чернівці, 1991. – С. 87–88.
- ¹³ Звоздецький Д. Ідеологічні засади старообрядництва та причини переселення росіян на Буковину у XVIII–XIX ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2005. – Т. 2 (20). – С. 169–175; Його ж. Руська православна старообрядницька церква (Білокриницької згоди на Буковині) / Д. Звоздецький // Там само. – 2006. – Т. 1 (21). – С. 184–187.
- ¹⁴ Кожолянко Г. Біла Криница – світовий духовний центр старообрядництва // Етнос. Культура. Духовність: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Чернівці, 2006. – Ч. 2. – С. 89–93;
Его же. Буковинское старообрядчество: видгляд с рубежа XX–XXI вв. // Липоване. – Одесса, 2006. – Вып. 3. – С. 123–126;
Его же. Буковинское старообрядчество конца XX – начала XXI вв. // Тезисы

- докладов VII Конгресса этнографов и антропологов России. – Саранск, 2007. – С. 77–79.
- ¹⁵ Варварич Л. Особливості церковно-релігійного життя старообрядців на Буковині в кінці XVIII – на початку XX ст. Історичний аспект // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2007. – Т. 1 (23). – С. 222–233.
- ¹⁶ Сайко М. Роль старообрядницьких поселень на території Буковини... – С. 87.
- ¹⁷ Раскол в русской церкви // Большая Советская Энциклопедия: в 65 т. – Москва: ОГИЗ РСФСР, 1941. – Т. 48. – С. 238.
- ¹⁸ Миловидов В. Ф. Старообрядчество в прошлом и настоящем. – Москва, 1969. – С. 17.
- ¹⁹ Філоненко М. Попівщина // Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного, Б. Ломовика. – К., 1996. – С. 247.
- ²⁰ Пилипович Л. Біглопопівці // Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного, Б. Ломовика. – К., 1996. – С. 35;
Катунский А. Е. Старообрядчество. – Москва: Политиздат, 1972. – С. 48-49.
- ²¹ Dan D. Die Lippowaner // Herzogthum Bukowina in Wort und Bild. – Wien, o. j. – S. 283;
Polek J. Die Lippowaner in der Bukowina. 2. Religion und Kirchenwesen. – Czernowitz: Pardini, 1898. – S. 11.
- ²² Polek J. Die Lippowaner in der Bukowina. 1. Geschichte ihrer Ansiedelung. – S. 17.
- ²³ Polek J. Die Lippowaner in der Bukowina. 2. Religion und Kirchenwesen. – S. 7.
- ²⁴ Волков А. Р., Галкіна І. П., Фініков В. Ф. Біла Криниця... – С. 192.
- ²⁵ Polek J. Die Lippowaner in der Bukowina. 2. Religion und Kirchenwesen. – S. 8.
- ²⁶ Kaindl R. F. Das Entstehen und die Entwicklung der Lippowaner-colonien in der Bukowina. – S. 63.
- ²⁷ Polek J. Die Lippowaner in der Bukowina. 2. Religion und Kirchenwesen. – S. 57-58.
- ²⁸ Краткая история о основании старообрядческаго святительскаго престола, состоящаго в Австрии, Львовской губернии Черновецкаго цыркула, в Буковине, близ местечка Сырета, в селе Белой Кринице, в монастыре в 1846 году // Духовные ответы. – 1996. – № 5. – С. 6.
- ²⁹ Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – Москва; Ленинград, 1931. – С. 388.
- ³⁰ Волков А. Р. Русское село Белая Криница во времена австрийского владычества... – С. 281.

- ³¹ Polek J. Die Lippowaner in der Bukowina. 2. Religion und Kirchenwesen. – S.28.
- ³² Kaindl R. F. Das Entstehen und die Entwicklung der Lippowaner-colonien in der Bukowina. – S. 67.
- ³³ Чащин Ф. Д. Біла Криниця. – С. 28.
- ³⁴ Волков А. Р., Корецький Д. Біла Криниця... – С. 43.
- ³⁵ Никольский Н. М. История русской церкви. – С. 388.
- ³⁶ Волков А. Р. Русское село Біла Криниця во времена австрийского владычества... – С. 282.
- ³⁷ Чернівецький обласний державний архів. – Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 582. – Арк. 14;
Polek J. Die Lippowaner in der Bukowina. 2. Religion und Kirchenwesen. – S. 32–33.
- ³⁸ Краткая история о основании старообрядческого святительского престола... – С. 11.
- ³⁹ Никольский Н. М. Избранные произведения по истории религии. – Москва, 1974. – С. 389.
- ⁴⁰ Краткая история о основании старообрядческого святительского престола... – С. 11.
- ⁴¹ Филарет (игумен). Быль ли и остался ли предань такъ называемому старообрядчеству бывшій Босно-Сараевскій митрополитъ Амвросій?. – Москва: Тип. Лиснера и Гешеля, 1899. – С. 6-9.
- ⁴² Никольский Н. М. История русской церкви. – С. 392;
Павел (архимандрит). Краткия известия о существующихъ в расколе сектахъ объ ихъ происхожденіи, ученіи и обрядахъ, с краткими о каждой замечаніями. – Москва: Тип. Лиснера и Романа, 1888. – С. 28–31.
- ⁴³ Миловидов В. Ф. Современное старообрядчество. – Москва, 1979. – С. 23.
- ⁴⁴ Никольский Н. М. История русской церкви. – С. 392–393.
- ⁴⁵ Там же. – С. 394–400.
- ⁴⁶ Расколь и противораскольническая мисіонерская деятельность въ северной части Бессарабии въ 1903 г. // Кишиневскія епархіальныя ведомости. – 1904. – № 4. – С. 2.
- ⁴⁷ Волков А. Р., Галкіна І. П., Фініков В. Ф. Біла Криниця... – С. 196;
Волков А. Р. Русское село Біла Криниця во времена австрийского владычества... – С. 285.